

LITERATURE AND MULTILINGUALISM IN THE
LOW COUNTRIES (1100-1600)

Q U E E S T E 22

2015 / 1

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Soliloquium, Soliloque en Alleen-spreken

*De handschriftelijke verspreiding van Hugo van St.-Victors Soliloquium de arrha animae in de laatmiddeleeuwse Lage Landen**

INE KIEKENS

De laatmiddeleeuwse Lage Landen, die grofweg het grondgebied van het huidige Nederland, België en Noord-Frankrijk omvatten, vormden het snijpunt van Latijnse, Franse en Middelnederlandse tekstoverleveringen.¹ Toch wordt in het literaire onderzoek pas sinds enkele decennia grondig aandacht aan dit fenomeen van multilingualiteit besteed.² Volgens Paul Wackers hadden medioneerlandici in hun studie naar meertaligheid in de Lage Landen aanvankelijk vooral oog voor Middelnederlandse vertalingen van Franse epische en lyrische teksten.³ Met de opwaardering van de geestelijke literatuur als studieobject aan het eind van de twintigste eeuw breidden zij hun aandacht uit naar de positie die de Lage Landen innamen in de receptie van de Latinitas.⁴ Thom Mertens en Paul Wackers stelden daarbij vast dat Latijnse en Middelnederlandse teksten elk hun eigen functie en doelpubliek binnen de Lage Landen hadden. Omdat mannelijke kloosterlingen – in tegenstelling tot vrouwelijke kloosterlingen – in de late middeleeuwen over het algemeen een (basis)opleiding in het Latijn hadden genoten, werden Latijnse teksten meestal in mannenkloosters en Middelnederlandse teksten vooral in vrouwenkloosters gebruikt. Wackers wees er evenwel op dat ‘de situatie – zeker in de Zuidelijke Nederlanden – nog iets gecompliceerder [was], omdat er niet twee maar drie factoren in het spel zijn: naast het Latijn speelt het Frans een rol’, met eveneens een eigen functie en doelpubliek.⁵ Andere studies wezen bovendien op het bestaan van een vierde traditie in de Lage Landen, namelijk

* Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van mijn FWO-aspirantenmandaat ‘*Vanden twaelf dogheden*. Een exemplarische studie naar de functies, verspreiding en doorwerking van Middelnederlandse mystieke geschriften’ (2012-2016). De onderzoeksresultaten in dit artikel werden ten dele voorgesteld tijdens ‘Van charismatische persoonlijkheid naar charismatisch geschrift? De handschriftelijke verspreiding van Hugo van St.-Victors *Soliloquium de arrha animae* in de middeleeuwse Nederlanden’, een presentatie op de Tweede Interuniversitaire Masterclass Cultuur en Religie (17/09-18/09/2013, Gent). Een bijdrage over de Middelnederlandse tekstgetuigen van het *Soliloquium de arrha animae* is in voorbereiding. Graag dank ik Youri Desplenter en Mike Kestemont voor hun suggesties bij eerdere versies van dit artikel.

1 Voor de afbakeningsproblematiek van de Lage Landen, zie Avonds 2000, 14-15; Berteloot 2000, 23-24; Van Coolput-Storms 2000, 39-42; Dekker 2006, 49. De multilingualiteit van de Lage Landen kwam al vaker aan bod in het onderzoek naar geschiedkundige diplomatieke en administratieve bronnen. Zie hiervoor bijvoorbeeld Armstrong 1965, 386-409; Croenen 1999, 9-34; De Hemptinne 2000, 7-22; Van Uytfanghe 2000, 23-54; Van Hoecke 2000, 55-80; Burgers 2000, 81-100; Prevenier & De Hemptinne 2005, 1-16; Vale 2005, 15-34 en Van Synghel 2010, 85-98.

2 Zie voor die stelling Wackers 1995, 47; Wackers 1996, 9-10, 19.

3 Wackers 1991, 111-129, 214-218; Wackers 1995, 47-63, 179-183; Wackers 1996, 9-42, 265-275.

4 Wackers 1996, 9-42, 265-275. Uiteraard wordt nu nog steeds onderzoek naar vertalingen van Franse teksten naar het Middelnederlands gevoerd. Zie hiervoor bijvoorbeeld Van der Meulen 2012, 55-81; Reynders 2012, 83-101; Brandsma 2012, 103-121 en Tersteeg 2012, 151-194. Voor een definitie van het woord Latinitas verwijs ik naar Wackers 1996, 11: ‘[...] het geheel van denkbeelden en teksten [...] dat in de middeleeuwen in het Latijn bestond’.

5 Wackers 1996, 19.

een beperkte Hoogduitse tekstoverlevering aan het Brabantse hof en in de grensgebieden met de Rijnstreek.⁶

Vanuit die meertalige invalshoek is het interessant om te bekijken hoe de Lage Landen als overleveringskader functioneerden.⁷ Zo reflecteerde Frank Willaert enkele jaren geleden over hoe teksten in dat cultuurgebied werden verspreid en of alle soorten teksten op dezelfde manier circuleerden.⁸ Voor een aantal genres – al dan niet in vertaling – kon hij aantonen dat dit niet het geval was.⁹ Epische literatuur ontstond voornamelijk in het graafschap Vlaanderen en verbreidde zich van daaruit naar oostelijkere gebieden van de Lage Landen.¹⁰ Voor mystieke literatuur fungeerde Brabant daarentegen als kerngebied. Uitwisselingen van dat soort teksten kunnen vooral in het naburige Rijnland worden getraceerd.¹¹ In het noorden van de Lage Landen is in de geestelijke literatuur – en spiritualiteit in het algemeen – dan weer een tweedeling tussen oost en west te onderkennen.¹² Meer onderzoek is evenwel noodzakelijk om een nog accurater beeld van zulke overleveringstrajecten te bekomen.¹³

In dit artikel wil ik een bijdrage leveren tot de verdere verkenning van het fenomeen van meertaligheid in de laatmiddeleeuwse Lage Landen door een casus uit de mystieke literatuur onder de loep te nemen. Mystieke teksten – zowel oorspronkelijke als vertaalde werken – kenden toen een enorme populariteit in de Lage Landen.¹⁴ Tot op heden werd binnen dat genre vanuit de studies naar meertaligheid echter voornamelijk de verhouding Latinitas-Middelnederlands onderzocht, waardoor het onderzoek naar de overlevering van Franstalige mystieke teksten in de Lage Landen werd veronachtzaamd. Evenmin werd al grondig aandacht besteed aan hoe mystieke teksten uit Frankrijk, al dan niet in vertaling, in de Lage Landen konden functioneren.¹⁵ Het is dan ook mijn bedoeling om daar meer inzicht in te verwerven.

Als casestudie heb ik geopteerd voor het *Soliloquium de arrha animae* van Hugo van St.-Victor († 1141), een tekst die tijdens de middeleeuwen in heel West-Europa circu-

6 Zie hiervoor onder meer Van Laar 1929, 203–224; Van Anrooij 2003, 127–145; Van Oostrom 2006, 118–120, 194–210 en Dekker 2006, 53.

7 Recent onderzoek naar deelfacetten van de meertalige Lage Landen is onder meer te vinden in Jansen-Sieben e.a. 2000, 9–13; Avonds 2000, 14–15; Berteloot 2000, 23–24; Van Coolput-Storms 2000, 39–42; Heene 2000, 53–67; Dekker 2006, 50; Desplenter & Wackers 2008, 1; Hascher-Burger 2008, 149–174; Sleiderink 2010, 127–143; Wijsman 2010, 69–83; Van der Meulen 2012, 55–81; Reynders 2012, 83–101; Brandsma 2012, 103–121 en Tersteeg 2012, 151–194.

8 Dat was tijdens de negentiende Bert van Selm-lezing (Universiteit Leiden, 7 september 2010). De tekst van die lezing is te consulteren in Willaert 2010, 1–34.

9 Willaert 2010, 1–34.

10 Zie hiervoor onder meer Willaert 2010, 1–34, in het bijzonder 13–25 en Caers 2011, 223–251.

11 Zie hiervoor onder meer Mertens 1997, 109–130; Williams-Krapp 2003, 41–53; Gottschall 2007, 137–169; Scheepsma 2007, 247–75; Willaert 2010, 1–34, in het bijzonder 1–12; Jonker 2012, 243–263.

12 Voor meer over deze ‘Oost-Westhypothese’, zie Van Lwijk 2004, 171–174 en Desplenter 2006, 193–212.

13 Willaert 2010, 25, 32–34.

14 Zie voor een inleiding over de populariteit van mystiek in de Lage Landen McGinn 2012, 1–3 en voor een breder overzicht McGinn 2012, 5–176.

15 Zie n. 4 en 5. Willaert 2010, 13 verwijst onder meer naar studies over de invloed van begijnenlyriek uit Metz en Luik uit de late dertiende eeuw, alsook naar de verspreiding van het *Mirouer des simples ames anienties* van Marguerite Porete. Toch is verder onderzoek naar Franstalige mystieke teksten in de Lage Landen noodzakelijk om een beter beeld van de meertalige spiritualiteit in de Lage Landen te bekomen.

leerde en ook in vrijwel alle West-Europese volkstalen is vertaald.¹⁶ In de Lage Landen zijn maar liefst achttien Latijnse, drie Franse en drie Middelnederlandse afschriften ontstaan, wat erop wijst dat de tekst ook in onze contreien heel geliefd was.¹⁷ De studie van de overleveringsgeschiedenis van het *Soliloquium de arrha animae* biedt dan ook een uitgelezen kans om de meertaligheid van de middeleeuwse Lage Landen verder in kaart te brengen, alsook om een beter inzicht te krijgen in het overleveringstraject van een mystieke tekst die ten zuiden – en niet ten oosten – van de Lage Landen ontstond.

In wat volgt, geef ik eerst een korte inleiding bij Hugo van St.-Victor en zijn *Soliloquium de arrha animae*. Nadien som ik de co-text van de vierentwintig *Soliloquium*-afschriften – dat is, de andere teksten die in de handschriften met *Soliloquium*-tekstgetuigen aanwezig zijn – en hun overleveringscontexten op, om op basis daarvan te bepalen welke functionaliteit aan de verschillende talen onderling werd toegekend. Tot slot wil ik illustreren dat de Lage Landen ook op het niveau van de spirituele literatuur als meertalig overleveringskader functioneerden, waarbij rekening dient te worden gehouden met regionale en tijdgebonden factoren.

Hugo van St.-Victor en het *Soliloquium de arrha animae*: een contextuele en inhoudelijke schets

Hugo van St.-Victor wordt als één van de invloedrijkste spirituele leermeesters voor de laatmiddeleeuwse mystiek beschouwd.¹⁸ Toch is maar weinig over hem bekend. Geboren omstreeks 1090, vermoedelijk in Saksen, genoot Hugo eerst een religieuze scholing in de abdij St.-Pankratius te Hamersleben (in het diocees van Halberstadt), vooraleer hij kort voor 1120 tot de augustijnenschool van St.-Victor in Parijs toetrad. Die intrede vormde het begin van een indrukwekkende schrijfcarrière: hij vervaardigde een dertigtal theologische werken. De bekendste daarvan zijn het *Didascalicon de studio legendi* (*Over de studie van het lezen*), *De sacramentis christianae fidei* (*Over de sacramenten van het christelijke geloof*) en het *Soliloquium de arrha animae* (*Soliloquium of Al-leenspraak over de waarborg van de ziel*).¹⁹

Hugo van St.-Victor schreef het *Soliloquium de arrha animae* vermoedelijk omstreeks 1139–1140.²⁰ Oorspronkelijk werd deze relatief korte tekst – in de editie van Poirel 879 regels – opgedragen aan een zekere broeder G. en andere dienaren van Christus in Hamersleben.²¹ Dat is een mogelijke verwijzing naar broeder Gunther, een kannunnik uit St.-Pankratius, en naar andere – niet bij naam genoemde – inwoners van datzelfde klooster.²² Door voor het genre van het *soliloquium* te kiezen plaatste Hugo zich in een traditie die begon bij Augustinus van Hippo († 430), de ‘uitvinder’ van het

16 Zie hiervoor ook het einde van de volgende paragraaf.

17 Duitstalige *Soliloquium*-tekstgetuigen afkomstig uit de Nederlanden konden niet worden getraceerd.

18 McGinn 1994, 395.

19 McGinn 1994, 365–366; Poirel e.a. 1997, 213; Rorem 2009, 9–11; Van Nieuwenhove 2012, 120–121.

20 Rorem 2009, 156.

21 ‘Dilecto fratri G. ceterisque seruis Christi Hamerisleue’. Zie Poirel e.a. 1997, 226.

22 Poirel e.a. 1997, 214–215, 226; Rorem 2009, 156.

soliloquium. De term staat voor een inwendige dialoog die het hoofdpersonage met zichzelf houdt, waarbij het veelal om een gesprek tussen zijn rede en zijn ziel gaat. In het *Soliloquium de arrha animae* fungeert Hugo zelf in de gedaante van leerkracht en als verpersoonlijking van de rede, terwijl zijn ziel de rol van leerling op zich neemt.²³ In hun dialoog brengt hij de ziel bij wat ze het allermeest moet liefhebben. Hij begeleidt haar als een ware spirituele leermeester in een amoreus opstijgen in drie etappes, beginnend bij de liefde voor vergankelijke goederen tot eigenliefde, en van daar tot de ultieme liefde voor God, de enige Echtgenoot van de ziel. Het is als het ware een pad dat de ziel moet volgen vooraleer ze voor de hemelse bruiloft waardig kan worden bevonden.²⁴

Het *Soliloquium de arrha animae* heeft een duidelijke exemplarische functie: de ziel wordt als spiegel voor de lezers opgevoerd en zij dienen haar spirituele opgang na te volgen.²⁵ Uit het hoge aantal afschriften en vertalingen mag blijken dat er een sterke vraag naar die tekst bestond.²⁶ Hoewel tot op vandaag geen exhaustief overzicht van de *Soliloquium*-overlevering bestaat, konden aan de hand van deelstudies en eigen onderzoek driehonderdachtenzestig handschriftelijke tekstgetuigen worden onderscheiden, waarvan driehonderdnegenendertig in het Latijn en negenentwintig in de volkstaal.²⁷ Die laatste categorie omvat Franse, Spaanse, Catalaanse, Italiaanse, Duitse, Noorse en ook Middelnederlandse tekstgetuigen.²⁸ Daarenboven werd het *Soliloquium de arrha animae* ook in druk veelvuldig verspreid.²⁹

Het *Soliloquium de arrha animae* in de Lage Landen: een inventaris

De Lage Landen nemen op het eerste gezicht een eerder onopvallende plaats in de overlevering van het *Soliloquium de arrha animae* in. Zo zijn vierentwintig van de driehonderdachtenzestig getraceerde tekstgetuigen, goed voor 6,52%, in dat gebied ontstaan. Daarvan zijn achttien in het Latijn (goed voor 75% van de *Soliloquium*-tekstgetuigen uit de Lage Landen) en zes in de volkstaal (drie in het Frans en drie in het

²³ Poirel e.a. 1997, 212; Rorem 2009, 156.

²⁴ Poirel e.a. 1997, 215-233; Rorem 2009, 157-165.

²⁵ Rorem 2009, 155-156.

²⁶ Een deel van de verspreiding van het *Soliloquium de arrha animae* wordt in kaart gebracht in Goy 1976, 277-329, 501-506; Poirel e.a. 1997, 212-213; Feiss 2012, 188-189.

²⁷ In het kader van de in noot * vermelde presentatie stelde ik onder meer een overzicht op van de overgeleverde tekstgetuigen van het *Soliloquium de arrha animae*. Voor mijn analyses van de Latijnse afschriften kon ik grotendeels terugrijpen naar Goy 1976. Voor de overlevering van Franstalige tekstgetuigen heb ik mij ten dele kunnen beroepen op Bultot & Hasenohr 1984. Wat de Noorse traditie betreft, heb ik gebruikgemaakt van Hardarson 1995. Voor aanvullende gegevens en de overlevering in de andere genoemde volkstalen heb ik mij hoofdzakelijk gebaseerd op catalogi van de Koninklijke Bibliotheek van Brussel en haar Europese tegenhangers, naslagwerken van universitaire en stedelijke bibliotheken en online databanken van grensoverschrijdende projecten zoals *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (<http://www.bibliotheek.leidenuniv.nl/bijzondere-collecties/handschriften-archievenbrieven/bnm.html>), *Manuscriptorium* (<http://www.manuscriptorium.com/>) en *Europeana Regia* (<http://www.europeanaregia.eu/nl>).

²⁸ Het spreekt voor zich dat bovenstaande gegevens niet definitief zijn. Verder onderzoek naar de grootschalige handschriftelijke verspreiding van het *Soliloquium de arrha animae* dient te worden ondernomen, om zo nog beter zicht te krijgen op de overlevering van de tekst.

²⁹ De eerste druk werd al in 1473 in Augsburg vervaardigd. Zie Feiss 2012, 189-190.

Middelnederlands, goed voor 25%) opgesteld.³⁰ Hierna wordt de overlevering van Hugo's *Soliloquium* in de Lage Landen per taal onder de loep genomen.³¹

Latijnse afschriften

De categorie met Latijnse handschriften vormt met achttien exemplaren de grootste groep binnen de *Soliloquium*-overlevering uit de Lage Landen. Die Latijnse handschriften deel ik in volgens drie gebieden van waaruit ze zijn overgeleverd, namelijk het noordelijke deel (Holland, Utrecht en het noordelijke deel van Brabant), het centrale deel (het zuidelijke deel van Brabant met als belangrijkste steden Brussel en Leuven) en het zuidelijke deel (Artesië, Henegouwen en Luik) van de Lage Landen.³² Dat zorgt ervoor dat ik de handschriften op een behapbare manier kan oplijsten, om na de bespreking van ook de Franstalige en Middelnederlandse afschriften de regionale en tijdgebonden factoren eigen aan de *Soliloquium*-overlevering eveneens op een overzichtelijke manier te kunnen analyseren.

In de eerste subcategorie met handschriften uit het zuidelijke deel van de Lage Landen konden acht exemplaren worden getraceerd: A₁ (dertiede eeuw), A₂ (veertiende eeuw), Bo (veertiende eeuw), Da₁ (samengesteld handschrift, de *Soliloquium*-tekstgetuige werd in de veertiende eeuw geschreven), Da₂ (begin veertiende eeuw), Do₁ (twaalfde eeuw), Do₂ (twaalfde eeuw) en Mo (twaalfde eeuw). Zeven van die handschriften hebben met zekerheid in monastieke milieus gefunctioneerd. De absolute uitschieter daarbij is de benedictijnenorde, van waaruit maar liefst zes handschriften zijn overgeleverd: A₁ en A₂ zijn afkomstig uit de abdij van St.-Vaast in Arras, Da₁ en Da₂ uit St.-Jacques in Luik, Do₁ uit St.-Rictorde in Marchiennes en Do₂ uit St.-Benoit in Anchin.³³ Mo werd eveneens in een klooster gebruikt, namelijk bij de cisterciënzers van Notre-Dame in Cambron.³⁴ Bij Bo bestaat geen zekerheid over het functioneringsmilieu. In het handschrift zelf staat Notre Dame in Arras als bezittersnotitie opgegeven. Die kathedraal hoorde bij de abdij van St.-Vaast, maar het is niet

³⁰ De verhouding voor de algehele *Soliloquium*-overlevering is 92,12% Latijnse tekstgetuigen en 7,88% volkstalige tekstgetuigen.

³¹ In de bijlage bij dit artikel bevindt zich een overzicht van de vierentwintig *Soliloquium*-handschriften met de sigles die ik eraan heb toegekend.

³² Deze Latijnse handschriften werden tot op heden zelden bestudeerd en van een aantal kon ik enkel gegevens uit (ver)oude(rde) catalogi halen. Een grote hulp was het werk van Rudolf Goy waarin alle Latijnse overgeleverde tekstgetuigen van Hugo van St.-Victors werk zijn opgelijst. In die studie was het evenwel niet altijd duidelijk of een handschrift in hetzelfde klooster is ontstaan als waar het heeft gefunctioneerd (afgeleid aan de hand van bezittersnotities), een probleem dat Goy ook in zijn inleiding aanhaalt. Daarom beperk ik mij hierna tot het geven van de ontstaansdatum en het milieu waarin het handschrift in ieder geval heeft gefunctioneerd, zoals door Goy is opgetekend. Een gelijkaardige lacune in het onderzoek situeert zich op het niveau van de productie van een handschrift. Het is niet altijd mogelijk om te traceren welke verschillende productiefasen aan een handschrift vooraf gingen. In wat volgt, geef ik de co-text van het afschrift enkel weer zoals het handschrift tegenwoordig is overgeleverd. Indien in catalogi bijkomende informatie over het productieproces en gewijzigde samenstellingen staat, wordt dit ook meegegeven. Zelf heb ik geen codicologisch onderzoek naar deze handschriften verricht.

³³ Zie de handschriftenbeschrijvingen voor A₁: Cat. BPDép IV 1968, 111; A₂: Cat. BPDép. IV 1968, 368–369; Da₁: Staub & Knaus 1979, 152–154; Da₂: Staub & Knaus 1979, 270–277; Do₁: Cat. BPDép. VI 1968, 192–194; Do₂: Cat. BPDép. VI 1968, 197–199.

³⁴ Zie de handschriftenbeschrijving in Faider 1931, 10–11.

bekend of het handschrift in de kathedraal dan wel in de abdij werd gebruikt.³⁵

Opvallend is dat elk van die acht handschriften minstens twee oorspronkelijke of in het handschrift zelf aan Hugo van St.-Victor toegeschreven werken bevat. Binnen die groepen van Hugo-teksten zijn geen bijzondere clusters te onderscheiden, op de aanwezigheid van *De institutione novitiorum* (*Over de vorming van novicen*) in zowel Bo als Mo na.³⁶ Dat laatste handschrift bestaat overigens enkel uit teksten van of toegeschreven aan Hugo van St.-Victor (vijf in totaal).³⁷ Voor de co-text van de andere zeven handschriften kunnen geen algemene patronen worden geformuleerd. Toch kunnen afhankelijk van het milieu waarin het handschrift heeft gefunctioneerd enkele differentiaties worden aangebracht. Zo zijn A_1 en A_2 (benedictijnen, St.-Vaast) verder samengesteld uit enkele werken van elfde- en twaalfde-eeuwse auteurs als Anselmus van Canterbury († 1109, A_2 , o.a. *Cur Deus homo* (*Waarom God mens werd*) en *Proslogion* (*Verhandeling over het bestaan van God*)), Bernardus van Clairvaux († 1153, A_2 , o.a. *De diligendo Deo* (*Over het liefhebben van God*)) en Richard van St.-Victor († 1173, A_1 , *De XII patriarchis* (*Over de twaalf patriarchen*)).³⁸ Do_1 (benedictijnen, Marchiennes) en Do_2 (benedictijnen, Anchin) bevatten naast werken van Hugo ook epistolaire literatuur – onder meer een briefwisseling tussen paus Adrianus IV († 1159) en keizer Frederik († 1190) – en enkele korte anonieme werkjes over het menselijke bestaan.³⁹ Da_1 en Da_2 (benedictijnen, Luik) zijn uit heel divers materiaal opgebouwd. Die handschriften bestaan onder andere uit gebeden, (korte stukjes uit) meditatie van onder meer Anselmus van Canterbury (Da_2), Pseudo-Bernardus (Da_2) en Johannes Fiscammen-sis (Da_1). In Da_2 zijn bovendien ook hymnen, losse notities en afbeeldingen opgenomen.⁴⁰ In het al vermelde Bo staan verder nog teksten van de kerkvaders Augustinus († 430, *Confessiones* (*Belijdenissen*)) en Gregorius († 604, o.a. *Dialogi* (*Dialogen*)).⁴¹

De tweede subcategorie omvat vier manuscripten die allemaal uit het hertogdom Brabant zijn overgeleverd: Br_2 (1409), Br_3 (vijftiende eeuw), Br_4 (vijftiende eeuw) en Wi_1 (overgang dertiende naar veertiende eeuw). Alle vier die handschriften werden in monastieke milieus gebruikt. Koplopers daarbij zijn de reguliere kanunniken van Augustinus, waar drie van de vier handschriften functioneerden: Br_2 in Rooklooster in Brussel, Br_4 in St.-Maartensdal in Leuven en Wi_1 in Bethlehem bij Leuven.⁴² Het

35 Goy 1976, 281 stelt dat Bo afkomstig was van de ‘Augustinerchorherren, Notre Dame in Arras’. Dat is onwaarschijnlijk, aangezien de Notre Dame tot de benedictijnenabdij van St.-Vaast behoorde. Zie over Bo ook de handschriftenbeschrijving in Cat. BPDép. IV 1968, 616–617.

36 Zie voor de handschriftenbeschrijvingen Faider 1931, 10–11 & Cat. BPDép. IV 1968, 616–617.

Met Hugo-teksten bedoel ik teksten die door Hugo van St.-Victor zijn geschreven of die in het handschrift aan hem zijn toegeschreven.

37 Zie de handschriftenbeschrijving in Faider 1931, 10–11.

38 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Cat. BPDép. IV 1968, 111, 368–369.

39 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Cat. BPDép. VI 1968, 192–194, 197–199.

De kloosters van Anchin en Marchiennes bevonden zich op slechts een zevental kilometer van elkaar en onderhielden nauwe banden. Zo werd het klooster van Marchiennes aan het begin van de twaalfde eeuw, nadat het in verval was geraakt, geleid door religieuzen uit Anchin. Die laatsten tilden er de spiritualiteit opnieuw naar een hoogtepunt. Zie Gerzaguet 1997, 121–128, 187–191.

40 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Staub & Knaus 1979, 152–154, 270–277.

41 Zie de handschriftenbeschrijving in Cat. BPDép. IV 1968, 616–617.

42 Zie de handschriftenbeschrijvingen voor Br_2 : Van den Gheyn 1902, 283–284; Br_4 : Van den Gheyn 1902, 367–369; Wi_1 : Weber 1993, 431.

andere handschrift, Br₃, werd door de premonstratenzers in de Abdij van 't Park in Heverlee gebruikt.⁴³

Net zoals bij de voorgaande subcategorie bestaan deze handschriften, op Br₂ na, ook nog uit ander Hugo-teksten. In het geval van Br₄ gaat het slechts om enkele excerpten uit Hugo's *Dialogus de creationi mundi* (*Dialogo over de schepping van de wereld*), terwijl Wi₁ en Br₃ respectievelijk vier en drie Hugo-teksten bevatten.⁴⁴ Dat laatste handschrift – gemaakt bij de premonstratenzers – bevat enkel Hugo-teksten en onderscheidt zich op die manier van de andere drie handschriften.⁴⁵ Wel kenmerken de vier manuscripten zich door een tweede gemeenschappelijke factor: ze hebben allemaal een verschillende tekst van (Pseudo-)Augustinus.⁴⁶ Br₂ bevat verder nog heiligenlevens en excerpten uit Gregorius en Cassianus (†435, o.a. uit *Collationes Patrum* (*Collaties van de Kerkvaders*)).⁴⁷ Br₄ telt naast excerpten uit Bernardus van Clairvaux (†1153) en Bonaventura (†1274) ook het *Speculum anime* (*Spiegel van de ziel*) van Henricus de Hassia (†1397) en enkele anonieme traktaatjes over de oprechte devotie.⁴⁸ Wi₁ bevat tot slot nog *De formulae honestae vitae* (*Over aanwijzingen voor een eervol leven*) van Pseudo-Bernardus.⁴⁹

De derde subcategorie met handschriften uit het noordelijke deel van de Lage Landen bestaat uit zes exemplaren: Br₁ (vijftiende eeuw), G (1455), Mü (begin veertiende eeuw), U₁ (vijftiende eeuw), Wi₂ (zestiende eeuw), Wo (veertiende eeuw). Vijf van de zes handschriften werden met zekerheid in een monastiek milieu gebruikt. Drie kunnen bij de reguliere kanunniken worden gelokaliseerd: Mü in Diessen, Wi₂ in het Rooklooster van Holland en Wo bij St.-Maria en de Apostelen in Utrecht.⁵⁰ Br₁ functioneerde bij de reguliere kanunnikessen van St.-Gertrud in Den Bosch en U₁ bij de benedictijnen van St.-Paul in Utrecht.⁵¹ In G staat als bezitter de St.-Walburgakerk in Groningen aangeduid, maar verdere informatie over de precieze functioneringscontext is niet bekend.⁵²

U₁, Wi₂ en Wo bevatten elk één tekst van Hugo van St.-Victor.⁵³ U₁ heeft daarnaast slechts één andere tekst, namelijk de voortzettingen van Petrus Lombardus' *Sententiae* door Johannes Gronigis.⁵⁴ Wi₂ is verder samengesteld uit *De diligendo Deo* van Bernardus van Clairvaux, het *Soliloquium* van Eckbert von Schönau (†1184) en *De contritione cordis* (*Over het berouw van het hart*) van Pseudo-Augustinus.⁵⁵ Wo bestaat verder nog uit brieven en traktaten van Kerkvaders (o.a. Gregorius' *Dialogi*, Augustinus' *Solilo-*

43 Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 343.

44 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Van den Gheyn 1902, 343, 367-369; Weber 1993, 431.

45 Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 343.

46 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Van den Gheyn 1902, 283-284, 343, 367-369; Weber 1993, 431.

47 Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 283-284.

48 Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 367-369.

49 Zie de handschriftenbeschrijving in Weber 1993, 431.

50 Zie de handschriftenbeschrijvingen voor Mü: Halm e.a. 1968, 21; Wi₂: Weber 1993, 433 en Wo: Von Heinemann 1966, 52-53.

51 Zie de handschriftenbeschrijvingen voor Br₁: Van den Gheyn 1902, 9-11 en U₁: Tiele 1887, 76.

52 Zie de handschriftenbeschrijving in Brugmans 1898, 10-11.

53 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Tiele 1887, 76; Weber 1993, 433 en Von Heinemann, 1996, 52-53.

54 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Tiele 1887, 76.

55 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Weber 1993, 433.

quium, Pseudo-Augustinus' *De verbo Dei* (*Over het woord van God*) en de al genoemde teksten *Proslogion* van Anselmus van Canterbury en *Speculum anime* van Henrici de Hassia. Br., Mü en G bestaan respectievelijk uit twee, twee en vier Hugo-teksten.⁵⁶ Br, bevat naast het aan Hugo toegeschreven *De disciplina scoliarium* (*Over de leer van het lesgeven*) ook nog werk van (Pseudo-)Augustinus (o.a. *Soliloquium*), Bernardus en Johannes Gerson († 1429, o.a. *Donatus moralisatus*), alsook enkele anonieme teksten over het sacrament van de eucharistie en de menswording en het lijden van Christus.⁵⁷ Mü bestaat naast Hugo's *Soliloquium* en zijn *De virtute orandi* (*Over de deugd van het bidden*) of *Super orationem dominicam* (*Over het gebed van de Heer*) uit enkele teksten refererend aan Bernardus en Gregorius, meditaties van Anselmus van Canterbury, een deel van *De clastro animae* (*Het klooster van de ziel*) van Hugo de Folieto († ca. 1174) en enkele anonieme werkjes.⁵⁸ G tot slot telt naast Hugo's *Soliloquium* ook zijn *De Institutione novitiorum*, *De tribus diebus* (*Over de drie dagen*) en *De virtute orandi*, alsook het *Manuale* van Pseudo-Augustinus, de *Meditationes* van Pseudo-Bernardus, de *Sententiae* en *Synonyma* van Isidorus van Sevilla († 636), het *Soliloquium* van Bonaventura, het *Compendium* van Aelred van Rievaulx († 1167) en de volledige al genoemde *De clastro animae* van Hugo de Folieto.⁵⁹

Op basis van het voorgaande kunnen enkele algemene patronen worden onderscheiden. De achttien handschriften zijn allen afkomstig uit een religieus milieu. De benedictijnen en de reguliere kanunniken vormen de belangrijkste overleveringscontexten met respectievelijk zeven en zes handschriften. De Latijnse tekst werd voornamelijk door mannen gerecipeerd: slechts één handschrift, Br₁, is uit een vrouwenklooster afkomstig.

De handschriften bestaan hoofdzakelijk uit spiritueel tekstmateriaal. In maar liefst veertien van die handschriften is meer dan één Hugo-tekst opgenomen, wat erop wijst dat men het werk van Hugo in zekere mate bewust samenvoegde. De Hugo-teksten die het vaakst voorkomen met zijn *Soliloquium* zijn *De virtute orandi* (vier maal) en *De institutione novitiorum* (drie maal). Die drie teksten hebben een soortgelijke invalshoek: *De virtute orandi* vormt een verzameling richtlijnen over hoe van het stadium van studie en instructie de overstap naar meditaties en oprecht bidden kan worden gemaakt, terwijl *De institutione novitiorum* als een handboek voor nieuwe novicen kan worden beschouwd.⁶⁰ Het ziet er dan ook naar uit dat Hugo met die teksten – net zoals met het *Soliloquium* – aanwijzingen wilde geven over hoe kloosterlingen spirituele progressie moesten maken.

Naast de Hugoclusters komt het *Soliloquium* ook vaak voor met teksten van (Pseudo-)Augustinus, (Pseudo-)Bernardus, Anselmus van Canterbury en Bonaventura. Vermeldenswaardig is bovendien het tweemaal voorkomen van het veertiende-eeuwse – en dus in de late middeleeuwen recente – *Speculum anime* van Henricus van Hassia,

⁵⁶ Zie de handschriftenbeschrijvingen in Von Heinemann 1966, 52–53.

⁵⁷ Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 9–11.

⁵⁸ Zie de handschriftenbeschrijving in Halm e.a. 1968, 21.

⁵⁹ Zie de handschriftenbeschrijving in Brugmans 1898, 10–11.

⁶⁰ Voor meer informatie over *De institutione novitiorum*, zie Coolman 2013, 199–204. Voor meer informatie over *De virtute orandi*, zie Coolman 2013, 213–215.

een tekst die net als het *Soliloquium de arrha animae* als een spiegel voor de ziel moest functioneren. Het frequentst wordt Hugo's *Soliloquium* gecombineerd met het *Manuale* van Pseudo-Augustinus en de *Proslogion* van Anselmus van Canterbury. Dat die drie teksten vaak samen voorkomen, hoeft niet te verwonderen. Ze handelen immers over dezelfde thematieken en het *Manuale* bevat bovendien passages die aan Hugo's *Soliloquium* en de *Proslogion* zijn ontleend.⁶¹ Daarnaast konden ook een aantal anonieme tekst(jes) worden getraceerd, met thema's als de oprechte devotie en de sacramenten. De co-text van Hugo's Latijnse *Soliloquium*-afschriften in de Lage Landen is dan ook behoorlijk gediversifieerd, met ruimte voor zowel devote, bespiegelende en instructieve werken als meer theologische literatuur.

Fransse afschriften

Uit de Lage Landen zijn drie manuscripten afkomstig die een Franstalige tekstgetuige van Hugo's *Soliloquium de arrha animae* bevatten: Br₃, Ch en V (alle drie uit de vijftiende eeuw). De eerste twee handschriften bevatten dezelfde vertaling van het *Soliloquium*, terwijl het afschrift in het laatste handschrift een andere Franse *Soliloquium*-vertaling vormt.

V werd vervaardigd op verzoek van het Henegouwse geslacht van Croÿ in een atelier ergens in het toenmalige Henegouwen.⁶² Die adellijke familie speelde vanaf de vijftiende eeuw een invloedrijke rol in de Lage Landen en een groot aantal van haar leden bekleedde hoge politieke, economische en militaire functies aan het hof.⁶³ Het handschrift werd toegevoegd aan de uitgebreide collectie manuscripten die het huis van Croÿ reeds vergaard had. Die collectie bestond overigens niet alleen uit religieuze teksten, maar ook uit geschiedkundige, politieke, juridische, geneeskundige, epische en lyrische werken.⁶⁴ V is samengesteld uit acht werken. Naast Hugo's *Soliloquium* bevat het handschrift twee contemplatieve teksten van Johannes Gerson (*La Montagne de contemplation (De Berg van contemplatie)* en *Le parlement secret de l'homme contemplatif à son âme (Het geheime praten van de contemplatieve mens met zijn ziel)*) en een Franse vertaling van zijn hand van het Pseudo-Bonaventuriaanse *Stimulus amoris (De prikkel van de liefde)*. Verder biedt het handschrift een leven van Christus, een zondaren- en een biechtspiegel en een traktaat over hoe zondaars hun leven kunnen beteren.⁶⁵ Lezers konden het handschrift dan ook ter bevordering van hun eigen spirituele leven aanwenden.

Br₃ en Ch kunnen samen worden besproken, aangezien beide handschriften dezelfde drie teksten bevatten: *Proheme du transferant de latin en françois sur aucun erreurs de la foy catholique* – over de vertaalproblematiek van religieuze materie van het Latijn naar het Frans – de Franse vertaling van het *Cur Deus homo* van Anselmus van Canterbury

61 Frandsen 2006, 119.

62 Zie de handschriftenbeschrijving in Cat. BPDép. XXV 1894, 294-295.

63 Vanautgaerden 2000, 46-48; Buylaert 2011, 193-194.

64 Zie daarvoor het overzicht in Cat. BPDép. XXV 1894, 193-494.

65 Zie de handschriftenbeschrijving in Cat. BPDép. XXV 1894, 294-295.

en de Franse vertaling van het *Soliloquium de arrha animae*.⁶⁶ Beide handschriften hebben niet enkel op inhoudelijk, maar ook op vormelijk vlak overeenkomsten. Zo is de schikking van een groot deel van de katernen en hun lay-out, alsook de liniëring, het aantal regels en de regellengte hetzelfde.⁶⁷ Na grondig codicologisch onderzoek besloten Robert Bultot en Geneviève Hasenohr dan ook dat Br₃ en Ch uit eenzelfde atelier afkomstig moesten zijn, dat volgens hen ergens in ‘la partie flamande – et non pas bourguignonne – du domaine ducal’ moet hebben gelegen.⁶⁸ Voor die hypothese baseerden ze zich op de watermerken in het papier en de spelling van de teksten. Tot een specifiekere lokaliserings konden ze evenwel niet komen.

Bijzonder aan Br₃ en Ch is dat de handschriften zelf in de Lage Landen zijn ontstaan, maar niet voor een gebruik in dat gebied waren bestemd.⁶⁹ Zo bevat Br₃ de wapenschilden van zowel de Bourgondische hertog Filips de Goede († 1467) als die van het hospitaal Saint-Esprit in Dijon. Die eigendomskenmerken doen uitschijnen dat het handschrift in die twee milieus heeft gecirculeerd, maar ze verschaffen geen helder beeld van de overlevering. De proloog van het handschrift biedt echter wel duidelijkheid. Daarin staat dat het manuscript is opgedragen aan Filips de Goede en dat Pierre Crapillet d’Annoire († 1460), op dat moment rector van het hospitaal in Dijon, verantwoordelijk was voor de vertaling.⁷⁰ Die laatste zou dus in opdracht van Filips de Goede teksten hebben vertaald, waarna die in Vlaanderen zouden zijn gekopieerd.⁷¹

Ch bevat eveneens de wapenschilden van zowel Bourgondië, in het bijzonder die van Agnes van Bourgondië († 1476), zus van Filips de Goede, als die van het hospitaal in Dijon. Daaraan toegevoegd zijn de wapenschilden van het geslacht van Pierre Crapillet d’Annoire.⁷² In de proloog is evenwel geen sprake meer van een opdracht aan het huis van Bourgondië.⁷³ Bultot en Hasenohr menen dan ook dat Ch oorspronkelijk voor het hospitaal in Dijon bestemd was, maar daar niet of slechts een korte tijd aanwezig is geweest. Wel is het handschrift terechtgekomen in de bibliotheek van Agnes van Bourgondië, wat de aanwezigheid van haar wapenschilden verklaart. Hoe en waarom het handschrift in haar collectie en niet in het hospitaal is beland, is niet duidelijk.⁷⁴

De drie Franse manuscripten vormen een apart verhaal in de *Soliloquium*-overlevering. In tegenstelling tot de hiervoor besproken Latijnse en de nog te analyseren Midelnederlandse overlevering zijn de drie Franstalige *Soliloquium*-handschriften niet

⁶⁶ De handschriften worden besproken in Van den Gheyn 1902, 322 en Macon 1906, 117-118. Zie ook Bultot & Hasenohr 1984, 86-89.

⁶⁷ Bultot & Hasenohr 1984, 95-96.

⁶⁸ Bultot & Hasenohr 1984, 98-99. Bultot & Hasenohr gaan ervan uit dat het een atelier betreft waar wel vaker manuscripten voor het hertogelijke hof werden vervaardigd.

⁶⁹ Bultot & Hasenohr 1984, 95-100.

⁷⁰ Bultot & Hasenohr 1984, 86-89 & 99-100. Pierre Crapillet is er evenwel niet in geslaagd om het *Soliloquium de arrha animae* volledig in het Frans te vertalen. De reden waarom hij zijn werk niet heeft kunnen afmaken, is onbekend. Zie hiervoor Bultot & Hasenohr 1984, 100-107.

⁷¹ Bultot & Hasenohr 1984, 92. Het manuscript is zowel in de bibliotheekinventaris van Bourgogne van 1467 als in die van Brussel van 1487 vermeld.

⁷² Bultot & Hasenohr 1984, 92-95, 104-107.

⁷³ Bultot & Hasenohr 1984, 100.

⁷⁴ Bultot & Hasenohr 1984, 104-107.

door kloosterlingen, maar door adellijke families gebruikt. Dat bewijst dat het *Soliloquium de arrha animae* niet enkel in religieuze middens werd gelezen, maar dat ook edellieden hun heil in de woorden van Hugo van St.-Victor zochten. Anders dan bij de Latijnse *Soliloquium*-handschriften zijn bij de Franstalige *Soliloquium*-handschriften geen clusters van Hugo-teksten te bespeuren. Wel aanwezig in de co-text zijn teksten over hoe de lezers hun spirituele leven kunnen verbeteren. Dat is op het eerste gezicht vooral het geval in V, dat onder meer uit een zondaren- en een biechtspiegel bestaat. Br₅ en Ch bevatten met het *Cur Deus homo* een tekst met een meer theoretische inslag, al heeft ook deze tekst tot doel het overdenken van de eigen zonden en het streven naar een deugdzamer leven. Opvallendst aan de Franstalige *Soliloquium*-overlevering is dat de drie handschriften dan wel in de Lage Landen werden vervaardigd, maar dat twee van hen niet waren voorbestemd om in deze regio te functioneren.

Middelnederlandse afschriften

De *Soliloquium*-overlevering in de Lage Landen omvat eveneens drie manuscripten met een Middelnederlandse tekstgetuige. A (vijftiende eeuw) en P (samengesteld handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, het *Soliloquium*-afschrift dateert uit het derde kwart van de veertiende eeuw, zie ook verder in deze paragraaf) hebben een getrouwe vertaling van Hugo's *Soliloquium*. De *Soliloquium*-versie in U₂ (tweede helft van de vijftiende eeuw) vormt een verkorte bewerking van de oorspronkelijke tekst.⁷⁵

A werd door W. Moll – die het handschrift in de negentiende eeuw bezat – aan het tertiariisklooster uit Heusden toegeschreven, maar P.J. Margry toonde aan dat die toeschrijving verkeerd was. De correcte herkomst van het handschrift kon tot op heden niet worden getraceerd.⁷⁶ Via een studie van de kopiïstenhanden onderscheidde D.C. Tinbergen drie delen in het handschrift. Het eerste deel bevat een compilatie over deugden en ondeugden. In het tweede deel staat *Van dien onderpant dier sielen*, de Middelnederlandse vertaling van Hugo's *Soliloquium*. Het derde deel bestaat uit dicta van de Kerkvaders en gebeden, waaronder het Paternoster en het Ave-Maria, aangevuld met commentaren en meditatieën.⁷⁷

E. Kwakkel onderzocht P, dat uit het Rooklooster van de reguliere kanunniken in Brussel is overgeleverd, een aantal jaren geleden in het kader van zijn proefschrift.⁷⁸ Hij stelde vast dat het handschrift uit zeven productie-eenheden bestond die in de tweede helft van de vijftiende eeuw waren samengebonden.⁷⁹ Die eenheden waren

⁷⁵ Tot voor kort werd aangenomen dat elk van de drie afschriften een getrouwe vertaling vormde. Mijn studie van de drie tekstgetuigen toont evenwel aan dat de *Soliloquium*-tekst in U₂ een verkorte bewerking van het *Soliloquium de arrha animae* is. Een artikel over de vertaal- en bewerkingsstrategieën van de drie Middelnederlandse afschriften is in voorbereiding.

⁷⁶ Voor de bespreking van dit handschrift, zie Tinbergen 1900-1907, 203-204 en MMDC. Voor de weerlegging door Margry, zie Margry 1986, 148-203, vooral 201.

⁷⁷ Zie Tinbergen 1900-1907, 203-204.

⁷⁸ Kwakkel 2002, 254-259. Daarnaast hebben ook De Vreese 1900-1902, 413-429; Ampe e.a. 1981, 149-152; Stooker & Verbeij 1997, 342-343 over dit handschrift geschreven.

⁷⁹ Voor het concept 'productie-eenheid', zie Kwakkel 2002, 5: '[...] een groep katernen die bij de productie één materiële eenheid vormde: het gaat om katernen die aantoonbaar in één gang werden afgeschreven, door één

op verschillende momenten in de veertiende eeuw ontstaan: de vijfde eenheid en het eerste deel van de zevende eenheid in het tweede kwart, de eerste eenheid en het tweede deel van de zevende eenheid in het derde kwart en de tweede, derde, vierde en zesde eenheid in het laatste kwart. De herkomst van die eenheden onderzocht hij op basis van de handen. In de eerste en zevende eenheid kon hij een Duitstalige invloed traceren en het lijkt hem dan ook waarschijnlijk dat die delen uit een Duitstalige gemeenschap afkomstig zijn. De tweede, derde en vierde eenheid werden volgens Kwakkel in het kartuizerklooster van Herne geschreven. Hoe en waarom de verschillende eenheden in het Rookklooster zijn terechtgekomen en uiteindelijk in één handschrift zijn samengebracht, is niet geweten. De verschillende productie-eenheden bevatten allemaal religieuze teksten, gaande van Middelnederlandse versies van de *Cantica Canticorum*, Bonaventura's *Collationes* en *Speculum peccatoris* (*Spiegel van de zondaar*) tot twee brieven van Hadewijch (dertiende eeuw), enkele kapitels uit een evangeliëharmonie, verschillende gebeden en exempla. De Middelnederlandse vertaling van Hugo's *Soliloquium* is in de vierde productie-eenheid opgenomen onder de titel *Van aensprekinghe mijnre ziele*. Volgens Kwakkel betekent dit dat deze versie in het derde kwart van de veertiende eeuw bij de Hernse kartuizers werd geschreven. De vierde eenheid bevat verder nog een Latijns en een Middelnederlands excerpt uit het Bijbelboek Wijsheid.⁸⁰

Een contemporain (tweede helft van de vijftiende eeuw) ex libris van U₂ geeft aan dat het handschrift toebehoorde aan 'Suster Anna Iansdr tot Nazareth binnen'. Waar dat klooster Nazareth zich precies bevond, is evenwel geraamd.⁸¹ Hoogstwaarschijnlijk ging het om het regularissenklooster in Rijswijk.⁸² Naast Hugo's *Soliloquium* bevat het handschrift delen van *De imitatione Christi* van Thomas a Kempis († 1471), *Quindecim orationes de passione domini* (*Vijftien gebeden over de passie van de Heer*) van Pseudo-Birgitta van Zweden, een dictum over ootmoed toegeschreven aan Bernardus en de anonieme teksten *Een scone lere vander lijdsaemheit* en een *Boecxken van edelre doghet der verduldicheit*.⁸³

In de Middelnederlandse *Soliloquium*-overlevering kunnen eveneens enkele patronen worden getraceerd. Met zekerheid twee van de drie handschriften werden in een monastiek milieu gebruikt: P door mannelijke en U₂ door vrouwelijke kloosterlingen. De co-text van de drie afschriften is exclusief religieus van aard, al bevat ze net zoals bij de Franstalige *Soliloquium*-handschriften geen clusters met Hugo-teksten. U₂ staat ietwat verder van A en P af, omdat het een verkorte bewerking van Hugo's *Soliloquium* bevat, maar ook omdat de klemtoon in de co-text van het afschrift op teksten

teksthand dan wel door verschillende kopiïsten'.

⁸⁰ Kwakkel 2002, 254-259.

⁸¹ Stooker & Verbeij 1997, 368.

⁸² Stooker & Verbeij 1997, 368 noteren dat het handschrift zowel aan het regularissenklooster in Rijswijk als aan dat in Geldern wordt toegeschreven. De BNM en MMDC verwijzen beide naar Rijswijk als het ontstaansmilieu van het handschrift. Costard 1992, 206 opteert voor het klooster in Geldern. Brinkman 1999, 126 acht de toewijzing aan Geldern niet zo aannemelijk: '[...] aangezien het handschrift blijkens een negentiende-eeuwse bezittersnotitie is overgeleverd via de parochie Poeldijk (Zuid-Holland), is het meer dan waarschijnlijk dat we het klooster Nazareth te Rijswijk moeten situeren'.

⁸³ Stooker & Verbeij 1997, 368.

over ootmoed, lijdzaamheid, geduld en het lijden van Christus ligt. De afschriften in A en P bieden dan weer een getrouwe Middelnederlandse weergave van Hugo's *Soliloquium* en hun co-text bestaat uit gebeden (inclusief commentaar) en teksten over zowel deugden als zonden.

Het *Soliloquium de arrha animae* in de Lage Landen: een samenspel van regionale en tijdgebonden factoren

Het voorgaande deel van deze bijdrage was gewijd aan het per taal in kaart brengen van de *Soliloquium*-overlevering in de Lage Landen. Op die manier creëerde ik een overzicht van de diverse co-texten van de afschriften en hun verschillende overleveringscontexten. De keuze voor Latijn, Frans of Middelnederlands was gerelateerd aan de milieus waarin de handschriften moesten functioneren en komt overeen met wat al eerder over het gebruik van Latijnse en Middelnederlandse geestelijke teksten was geschreven. De overgrote meerderheid van de Latijnse *Soliloquium*-handschriften werd in mannenkloosters gebruikt. Bij de Middelnederlandse *Soliloquium*-handschriften is het onderscheid tussen een mannelijk en een vrouwelijk publiek door een gebrek aan contextuele gegevens helaas minder eenduidig. De co-texten van de afschriften lopen grotendeels gelijk, hoewel er kan worden opgemerkt dat de Middelnederlandse *Soliloquium*-handschriften net iets meer toegankelijke en direct bruikbare religieuze teksten bevatten dan de Latijnse, waarin ook traktaten met meer theologische invalshoeken, veelal afkomstig van kerkvaders en elfde- en twaalfde-eeuwse theologen, zijn opgenomen. Ook die resultaten kunnen aan de gebruikscontexten van de handschriften – en de onderverdeling mannen- versus vrouwenkloosters – worden gekoppeld.

Toch is het noodzakelijk om binnen de *Soliloquium*-overlevering ook een onderscheid te maken op basis van regionale factoren. Het succes van de Latijnse *Soliloquium*-handschriften bij de benedictijnen en de reguliere kanunniken is bijvoorbeeld gebaseerd op regionale fenomenen: in het zuidelijke deel van de Lage Landen werd het *Soliloquium* voornamelijk door de benedictijnen gelezen, terwijl in het noordelijke en centrale deel van de Lage Landen de tekst vooral door de reguliere kanunniken werd gebruikt. Binnen dat centrale deel werden vooral *Soliloquium*-handschriften uit het hertogdom Brabant overgeleverd, wat aansluit bij wat hiervoor al door Willaert over de receptie van mystieke teksten in de Lage Landen werd aangegeven. Ook in de co-text van de *Soliloquium*-afschriften kunnen regionale verschillen worden getraceerd: de combinatie van het Latijnse *Soliloquium* met teksten van Pseudo-Augustinus kwam niet voor in handschriften uit het zuidelijke deel van de Lage Landen, terwijl de combinatie van het Latijnse *Soliloquium* met teksten van Anselmus van Canterbury in het centrale deel van de Lage Landen – hertogdom Brabant – niet is overgeleverd. Een opvallende uitzondering betreft de verspreiding van twee Franstalige *Soliloquium*-handschriften – die in het graafschap Vlaanderen zijn ontstaan – en gecombineerd werden met het *Cur Deus homo* van Anselmus van Canterbury. Dat toont dan ook aan dat het graafschap Vlaanderen veeleer meegaat met de dynamieken uit het zuidelijke

deel van de Lage Landen, eerder dan die uit het hertogdom Brabant te volgen.

Ook tijdgebonden factoren speelden een rol bij de *Soliloquium*-overlevering. De drie oudste overgeleverde *Soliloquium*-afschriften uit de Lage Landen zijn in het Latijn, dateren uit de twaalfde eeuw – dezelfde eeuw waarin Hugo van St.-Victor de oorspronkelijke versie van zijn *Soliloquium* in Parijs schreef – en zijn alle drie overgeleverd uit het zuidelijke deel van de Lage Landen. Latijnse *Soliloquium*-afschriften kenden met andere woorden ten noorden van Frankrijk een vrij vroege receptie die bovendien langdurig nawerkte. In monastieke milieus werden Latijnse *Soliloquium*-tekstgetuigen met zekerheid tot aan het begin van de zestiende eeuw gebruikt. Een dergelijke doorlopende circulatie van minstens vijf eeuwen is bij de afschriften in de volkstaal niet te vinden. Een meer bescheiden overlevering is de Middelnederlandse, die over twee eeuwen verspreid is. De twee tekstgetuigen uit de vijftiende eeuw passen perfect in het kader van de Moderne Devotie, de beweging van Geert Grote († 1384) waarin een democratisering van het religieuze leven zich voltrok: steeds meer geestelijke teksten mochten in de volkstaal worden omgezet en opgeschreven en waren op die manier voor een breder publiek toegankelijk.⁸⁴ Het afschrift uit het derde kwart van de veertiende eeuw kan als een vroege voorloper van die tendens worden beschouwd. De overlevering van Franstalige *Soliloquium*-afschriften situeert zich – voor zover bekend – enkel in de vijftiende eeuw. Nochtans hadden adellijke milieus ook al in de eeuwen daarvoor interesse voor (mystieke) literatuur.⁸⁵ De receptie van de drie afschriften moet in de culturele bezigheden van edellieden worden bekeken: zowel het Huis van Croÿ als de Bourgondische hertogen waren verwoede handschriftenverzamelaars.⁸⁶ Zo is van Filips de Goede bekend dat hij na zijn expansiepolitiek aan het begin van de vijftiende eeuw zich in de jaren veertig, vijftig en zestig van die eeuw – een periode van relatieve rust – onder meer bezighield met het aanleggen van een eigen bibliotheek, die bovendien voor zo'n tachtig procent uit Franstalige handschriften bestond.⁸⁷

Conclusie

Met mijn betoog wilde ik illustreren hoe de Lage Landen als meertalig overleveringskader voor mystieke teksten konden functioneren. Daarvoor werd de overlevering van Hugo van St.-Victors *Soliloquium de arrha animae* als uitgangspunt genomen. Aan de hand van vierentwintig uit de Lage Landen overgeleverde *Soliloquium*-handschriften kon worden aangetoond dat dit gebied ook op het niveau van de mystieke literatuur meertalig – en niet tweetalig, zoals eerder onderzoek vaak suggereerde – was.

Het kopiëren van Franstalige mystieke tekstgetuigen in de Lage Landen vormt een

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld Van Engen & Verhoeven 2008, 9-16.

⁸⁵ Onder meer Wijsman 2010, 70.

⁸⁶ Zie voor het handschriftenbezit van het Huis van Croÿ onder meer Cat. BPDép. XXV 1894, 193-494; Vanautgaerden 2000, 46-48 en Buylaert 2011, 193-194. Het handschriftenbezit van Filips de Goede werd o.a. in Wijsman 2010, 69-83 in kaart gebracht.

⁸⁷ Wijsman 2010, 70-71.

gegeven waaraan in de medioneerlandistiek tot op heden niet veel aandacht is besteed. Nochtans werd – zoals hiervoor al werd aangegeven – in het verleden al ruimschoots geschreven over het belang van het Franse en het Bourgondische hof in de Lage Landen en hun rol in de totstandkoming en verspreiding van Franstalige epische literatuur.⁸⁸ De circulatie van Franstalige mystieke literatuur is evenwel nog niet grondig in kaart gebracht. In het geval van de *Soliloquium*-handschriften beperkte die verspreiding zich tot adellijke milieus, maar men kan zich evengoed afvragen of en welke rol kloosters in het ontstaan en verspreiden van Franstalige mystieke teksten hebben gespeeld.

Bovendien toont de *Soliloquium*-overlevering aan dat de circulatie van mystieke literatuur zich niet louter op de horizontale as – de al eerder aangegeven Brabant-Rijnlanduitwisseling – situeerde, maar zich ook op de verticale as afspeelde, namelijk vanuit Frankrijk naar de Lage Landen en terug, een gegeven waarnaar tot nog toe weinig onderzoek is verricht. Nieuwe studies naar de receptie van andere werken van Hugo van St.-Victor in de Lage Landen – met de clustering van Hugo-teksten werd al een tipje van de mystieke sluier opgelicht, maar het spreekt voor zich dat hier nog meer materiaal te traceren valt – en naar de verdere invloed van andere auteurs uit St.-Victor, zoals Richard, Adam, Achard en Godfried, zou alvast meer inzicht in die verticale as kunnen brengen. Daarnaast zouden studies van de omgekeerde beweging – de middeleeuwse receptie van mystieke literatuur uit de Lage Landen in regio's ten zuiden van dit gebied – eveneens tot een beter beeld van de circulatie van mystieke teksten kunnen leiden.⁸⁹

De studie naar meertaligheid in de Lage Landen biedt interessante perspectieven voor toekomstig onderzoek. Zo ligt niet alleen op het niveau van de mystieke literatuur nog heel wat braakliggend terrein, maar is ook in andere genres nog voldoende tekstmateriaal dat op meertaligheid en overleveringspatronen moet worden onderzocht. Een gelijktijdige beweging van verbreding en vernauwing dient zich daarbij aan. Zo moet bij onderzoek naar de circulatie van teksten niet alleen aandacht worden besteed aan algemeenheden die voor de volledige Lage Landen geldig zijn, maar moet eveneens dieper worden ingegaan op regionale en tijdsgebonden factoren binnen dit gebied. Daarnaast moet ook rekening worden gehouden met uitwisselingen met naburige regio's in Frankrijk en Duitsland. Op die manier zal nog beter inzicht kunnen worden verkregen in de Lage Landen als meertalig overleveringskader voor (mystieke) teksten.

⁸⁸ Zie bijvoorbeeld de referenties in n. 3, 4, 8 en 11.

⁸⁹ Een interessant artikel is Schepers 2014, 237–285 waarin onder meer de middeleeuwse verspreiding van het oeuvre van Jan van Ruusbroec buiten de Lage Landen aan bod komt. Ook hierin kunnen tekenen van een verticale as en uitwisselingen van mystieke literatuur tussen de Lage Landen en Frankrijk worden opgemerkt. Bijdragen over latere uitwisselingen van middeleeuwse mystieke teksten – vanaf de 16de eeuw – zijn talrijker. In dat verband kunnen de recente artikelen over de overlevering van het oeuvre van Ruusbroec worden bekeken (hetzelfde artikel van Schepers, De Baere 2014, 81–99 en Andriessen 2014, 286–302), maar ook de overlevering van bijvoorbeeld het veertiende-eeuwse *Vanden twaelf dogheden* (Gueullette 2012) kan worden genoemd.

Bijlage

Latijnse handschriften

Signe	Signatuur
A ₁	Arras, Bibliothèque de la ville, 143 (oude signatuur: 258)
A ₂	Arras, Bibliothèque de la ville, 327 (oude signatuur: 327)
Bo	Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque 69
Br ₁	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 916 (3446-84)
Br ₂	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1339 (2864-71)
Br ₃	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1431 (11431-33)
Br ₄	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1468 (2196-215)
Do ₁	Douai, Bibliothèque, 360
Do ₂	Douai, Bibliothèque, 365
Da ₁	Darmstadt, Landesbibliothek, 549
Da ₂	Darmstadt, Landesbibliothek, 2777
G	Groningen, Universiteitsbibliotheek, 10
Mo	Mons, Bibliothèque de la ville, 9/166
Mü	München, 5534
U ₁	Utrecht, UB, Cat. 232
Wi ₁	Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Ser. n. 12867
Wi ₂	Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Ser. n. 12907
Wo	Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, 50.6. Aug. 4. to. (3534)

Franstalige handschriften

Signe	Signatuur
Br ₅	Brussel, KB, 1394 (10500-01)
Ch	Chantilly, Bibliothèque du Musée Condé, 129
V	Valenciennes, Bibliothèque municipale, 239

Middelnederlandse handschriften

Signe	Signatuur
A	Amsterdam, UB, I D 6
P	Parijs, BM, 920
U ₂	Utrecht, MCC: BMH 99

Summary

This article investigates a facet of the multilingual Low Countries by examining the circulation of textual witnesses of *Soliloquium de arrha animae* by Hugh of Saint Victor († 1141) in this region. It turns out that the Latin and Middle Dutch versions of

this mystical treatise were mostly read in monasteries, especially by Benedictines and Canons regular, and were frequently combined with texts by Anselm of Canterbury († 1109) and Pseudo-Augustine. This distribution differs, however, depending on the period and the region in or for which the text was written. This proves that the circulation of mystical literature did not occur uniformly across the Low Countries, something researchers have already indicated for other literary genres. French textual witnesses of *Soliloquium* were read by noble families in the Low Countries as well as in France, which indicates that the Low Countries not only exchanged mystical literature on the horizontal axis with the Rhineland but also on the vertical axis, from the South to the North. Still, more research on regional and temporal patterns and exchanges with neighboring areas is required to gain a better insight into the Low Countries as a multilingual context for the production and distribution of (mystical) texts.

Adres van de auteur:
 Universiteit Gent
 Blandijnberg 2
 B-9000 Gent
 ine.kiekens@ugent.be

Bibliografie

- Ampe, A (red.), *Jan van Ruusbroec 1293-1381. Tentoonstellingscatalogus. Met als bijlage een chronologische tabel en drie kaarten*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1981.
- Andriessen, Jos, 'Ruusbroec's Influence Until ca. 1800', in: John Arblaster & Rob Faesen (red.), *A Companion to John of Ruusbroec*. Leiden: Brill, 2014, 286-302.
- Armstrong, Charles Arthur John, 'The Language Question in the Low Countries: The Use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their Administration', in: John Rigby Hale, John Roger Loxdale Highfield & Beryl Smalley (red.), *Europe in the late Middle Ages*. Londen: Faber & Faber, 1965, 386-409.
- Avonds, Piet, 'Nederlanden? ... in de Middeleeuwen? Een speurtocht in de velden van literatuur en wetenschap', in: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens & Frank Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum: Verloren, 2000, 13-20 (Middeleeuwse Studies en Bronnen LXIX).
- Berteloot, Amand, 'Of ghi yet wilt spreect ieghen mi in Dietsche dat ict mach verstaen', in: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens & Frank Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum: Verloren, 2000, 23-37 (Middeleeuwse Studies en Bronnen LXIX).
- Brandsma, Frank, 'Florimont 2.0 (editie, vertaling, context)', in: An Faems & Marjolein Hogenbirk (red.), *Ene andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Hilversum: Verloren, 2012, 103-121.
- Brinkman, Herman, 'Reynaert in het vrouwenklooster', in: *Tiecelijn* 12 (1999), 126-131.
- Brugmans, Hajo, *Catalogus Codicum Manu Scriptorum Universitatis Groninganae Bibliothecae*. Groningen: Wolters, 1898.
- Bultot, Robert & Geneviève Hasenohr, *Pierre Crapillet. Recteur de l'Hôpital du Saint-Esprit de Dijon. Le «Cur Deus homo» d'Anselme de Canterbury et le «De artha animae» d'Hugues de Saint-Victor traduits*

- pour Philippe le Bon. Louvain-la-Neuve: Fédération internationale des instituts d'études médiévales, 1984 (Textes, Études, Congrès 6).
- Burgers, Jan, 'Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren', in: Rita Beyers (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*. Brussel: Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 2000, 81-100 (Handelingen LIII, 1999).
- Buylaert, Frederik, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350 - ca. 1500)*. Gent: Academia Press, 2011 (Historische Monografieën Vlaanderen 1).
- Caers, Bram, 'Een *buchelin* in flemische. Over ontstaan en verspreiding van de ridderepiek in de Nederlanden (ca. 1150-1450)', in: *TNTL* 127 (2011), 223-251.
- Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques Publiques des Départements. Tome XXV. Poitiers - Valenciennes*. Parijs: Plon-Nourrit, 1894 (Cat. BPDép. XXV 1894)
- Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques Publiques des Départements. Tome IV. Arras - Avanches - Boulogne*. Farnborough : Gregg, 1968 [Parijs, 1878] (Cat. BPDép. IV 1968).
- Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques Publiques des Départements. Tome VI. Douai*. Farnborough: Gregg, 1968 [Parijs, 1878] (Cat. BPDép. VI 1968).
- Coolman, Boyd Taylor, *The Theology of Hugh of St. Victor. An interpretation*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Croenen, Godfried, 'Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden', in: *Taal & Tongval* 12 (1999), 9-34.
- De Baere, Guido, 'Ruusbroec in edition: Manuscript and Print', in: John Arblaster & Rob Faesen (red.), *A Companion to John of Ruusbroec*. Leiden: Brill, 2014, 81-99.
- De Hemptinne, Thérèse, 'De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw', in: Rita Beyers (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*. Brussel: Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 2000, 7-22 (Handelingen LIII, 1999).
- De Vreese, Willem, *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*. Gent: A. Siffer, 1900-1902.
- Dekker, Kees, 'Journey through an unfamiliar literary landscape. "Stemmen op schrift" from the Perspective of English Studies', in: *Queeste* 13 (2006), 49-60.
- Desplenter, Yuri, 'Overgezet voor het gebed. Latijnse hymnen en sequensen in het Middelnederlands', in: *TNTL* 122 (2006), 193-212.
- Desplenter, Yuri & Paul Wackers, 'Tweespraak. Het continuüm van Middelnederlandse literatuur en Latinitas. Woord vooraf', in: *Queeste* 15 (2008), 1-2.
- Faider, Paul, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de la ville de Mons*. Gent: Van Rysselberghe en Rombaut, 1931.
- Feiss, Hugh, *On Love: A Selection of Works of Hugh, Adam, Achard, Richard, and Godfrey of St. Victor*. Turnhout: Brepols, 2011 (Victorine Texts in Translation: Exegesis, Theology and Spirituality from the Abbey of St. Victor 2).
- Frandsen, Mary, *Crossing Confessional Boundaries: The Patronage of Italian Sacred Music in Seventeenth-Century Dresden*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Gerzaguët, Jean-Pierre, *L'abbaye d'Anchin. De sa fondation (1079) au XIVe siècle. Essor, vie et rayonnement d'une grande communauté bénédictine*. Villeneuve d'Ascq: Septentrion, 1997 (Histoire et civilisations).
- Goris, Mariken, 'Boethius' "De consolatione philosophiae": twee Middelnederlandse vertalingen en hun bronnen', in: Paul Wackers (red.), *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1996, 113-150, 297-302 (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 15).
- Gottschall, Dagmar, 'Basel als Umschlagplatz für geistliche Literatur: Der Fall des "Fließenden Lichts der Gottheit" von Mechtild von Magdeburg', in: Laurent Cesalli, Nadja Germann & Maarten J.F.M. Hoenen (red.), *University, Council, City. Intellectual Culture on the Rhine (1300-1550). Acts of*

- the XIIth International Colloquium of the Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, Freiburg im Breisgau, 27-29 October 2004. Turnhout: Brepols, 2007, 137-169 (Rencontres de philosophie médiévale 12).
- Goy, Rudolf, *Die Überlieferung der Werke Hugos von St. Viktor. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte des Mittelalters*. Stuttgart: Hiersemann, 1976 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 14).
- Gueullette, Jean-Marie. *Eckhart en France. La lecture des Institutions spirituelles attribuées à Tauler 1548-1699*. Grenoble: Editions Jérôme Millon, 2012.
- Halm, C., G. Thomas & G. Meyer, *Catalogus Codicum Latinorum Bibliothecae regiae monacensis. Secundum Andreae Schmelleri Indices*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1968 [München, 1873].
- Hardarson, G., *Littérature et spiritualité en Scandinavie médiévale. La traduction norroise du De arha animae de Hugues de Saint-Victor. Étude historique et édition critique*. Parijs/Turnhout: Brepols, 1995 (Bibliotheca Victorina 5).
- Hascher-Burger, Ulrike, 'Vrouwenlied en mannenzang. Latijnse geestelijke gezangen in laatmiddeleeuwse liederenhandschriften uit de Lage Landen', in: Louis Peter Grijp & Frank Willaert (red.), *De fiere nachtegaal. Het Nederlandse lied*. Amsterdam: Prometheus, 2008, 149-174.
- Heene, Katrien, 'Petrus Pictor en Thomas Cantimpratensis. Een impressie van de Mediolatijnse letterkunde in de Nederlanden', in: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens & Frank Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum: Verloren, 2000, 53-67.
- Jansen-Sieben e.a. 2000, 'Woord vooraf', in: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens & Frank Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum: Verloren, 2000, 9-13 (Middeleeuwse Studies en Bronnen LXIX).
- Jonker, Esther, 'Teksten op reis. Handschriftelijke getuigen van betrekkingen tussen Brabant en Bovenrijn in de veertiende eeuw', in: OGE 83 (2012), 243-263.
- Kwakkel, Erik, *Die Dietsche boeke die ons toebehoren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven: Peeters 2002. (Miscellanea Neerlandica XXVII).
- Macon, G., *Chantilly. Le Cabinet des Livres. Manuscrits. Tome premier. Theologie – Jurisprudence – Sciences et Arts*. Parijs: Plon-Nourrit, 1906.
- Margry, P.J., 'Het Katharijneconvent te Heusden. Een onderzoek naar het boekenbezit en boekengebruik van een tertiariissenklooster in de late middeleeuwen', in: OGE 60 (1986), 148-203.
- McGinn, Bernard, *The Growth of Mysticism. Gregory the Great through the 12th Century*. New York: The Crossroad Publishing Company, 1994 (The Presence of God. A History of Western Christian Mysticism 2).
- McGinn, Bernard, *The Varieties of Vernacular Mysticism: 1350-1550*. New York: The Crossroad Publishing Company, 1994 (The Presence of God. A History of Western Christian Mysticism 5).
- Mertens, Thom, 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: Th. Mertens (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 8-35, 361-372 (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 8).
- Mertens, Thom, 'Ruusbroec onder de Godsvrienden', in: Rita Schlusemann & Paul Wackers (red.), *Die spätmittelalterliche Rezeption niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet*. Amsterdam: Rodopi, 1997, 109-130 (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 47).
- Poirel, D., Hugh Bernard Feiss, P. Sicard & H. Rochais (ed.), *L'oeuvre de Hugues de Saint-Victor 1. De institutione novitiorum. De virtute orandi. De laude caritatis. De arha animae*. Texte latin par H.B. Feiss et P. Sicard. Traduction française par D. Poirel, H. Rochais et P. Sicard. Introductions, notes et appendices par D. Poirel. Turnhout: Brepols, 1997 (Sous la Règle de saint Augustin 3).
- Prevenier, Walter & Thérèse De Hemptinne, 'La Flandre au Moyen Âge. Un pays de trilinguisme administratif', in: *La langue des actes* (2005), 1-16.
- Reynders, Anne, "'Ghi heren, ic houde in ware wort dat ghi van Alexandre gehort hebt". De Middelnederlandse vertalingen van de Oudranse Florimont en Voeux du paon', in: An Faems & Marjolijn Hogenbirk (red.): *Ene andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Hilversum:

- Verloren, 2012, 83–101.
- Rorem, Paul, *Hugh of Saint Victor*. Oxford: Oxford University Press, 2009 (Great Medieval Thinkers).
- Scheepsma, Wybren, 'Überregionale Beziehungen zwischen dem Rheinland und Brabant in der mystischen Literatur des 14. Jahrhunderts', in: Laurent Cesalli, Nadja Germann & Maarten J.F.M. Hoenen (red.), *University, Council, City. Intellectual Culture on the Rhine (1300-1550). Acts of the XIIth International Colloquium of the Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale, Freiburg im Breisgau, 27-29 October 2004*. Turnhout: Brepols, 2007, 247–275 (Rencontres de philosophie médiévale 12).
- Schepers, Kees, 'Ruusbroec in Latin: Impulses and Impediments', in: John Arblaster & Rob Faesen (red.), *A Companion to John of Ruusbroec*. Leiden: Brill, 2014, 237–285.
- Slelderink, Remco, 'From Francophile to Francophobe. The Changing Attitude of Medieval Dutch Authors towards French Literature', in: Christopher Kleinhenz & Keith Busby (red.), *Medieval Multilingualism. The Francophone World and Its Neighbours*. Turnhout: Brepols, 2010, 127–143 (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 20).
- Staub, Kurt Hans & Hermann Knaus, *Bibelhandschriften. Ältere theologische Texte*. Wiesbaden: Harrasowitz, 1979 (Die Handschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt, 4).
- Stoeker, Karl & Theo Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden I-II*. Leuven: Peeters 1997.
- Tersteeg, Jacques, 'Een Vlaamse schandaalgeschiedenis en sleutelroman? De Middelnederlandse fragmenten van de Borchgrave van Couchi en de Oudfranse prozaroman Baudouin de Flandre', in: An Faems & Marjolein Hogenbirk (red.), *Ene andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Hilversum: Verloren, 2012, 151–194.
- Tiele, Pieter Anton, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-trajectinae*. Utrecht: M. Nijhoff, 1887.
- Tinbergen, D.C., *Des coninx summe*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1900–1907.
- Vale, Malcolm, 'Language, Politics and Society: the uses of the vernacular in the later Middle Ages', in: *The English Historical Review* 120 (2005), 15–34.
- Van Anrooij, Wim, 'Duitse lof voor een Brabantse hertog. De ererede op Jan I', in: *Queeste* 10 (2003), 127–145.
- Vanautgaerden, A., '15. Willem van Croy, voogd van keizer Karel', in: Tineke Padmos & Geert Vanpaemel, *De Geleerde Wereld van Keizer Karel. Catalogus tentoonstelling Wereldwijd. Wetenschappers rond Keizer Karel*. Leuven, Leuven, University Press, 2000, 46–48 (Symbolae. Facultatis Litterarum Lovaniensis. Series B 19).
- Van Coolput-Storms, Colette-Anne, "'Walsche boucken" voor het hof', in: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens & Frank Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum: Verloren, 2000, 39–52 (Middeleeuwse Studies en Bronnen LXIX).
- Van den Gheyn, J., *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Brussel: Henri Lamer-tin, 1902.
- Van der Meulen, Janet F., 'Vrouwen van Avesnes. Een nieuwe Alexander in de Lage Landen', in: An Faems & Marjolein Hogenbirk (red.), *Ene andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek*. Hilversum: Verloren, 2012, 55–81.
- Van Engen, Hildo & Gerrit Verhoeven, 'Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden', in: Hildo van Engen & Gerrit Verhoeven (red.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum: Verloren, 2008, 9–16.
- Van Gijzen, Annelies, 'De Middelnederlandse vertaling van John Ashendens "Summa iudicialis de accidentibus mundi"', in: P. Wackers (red.), *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1996, 85–112, 291–296 (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 15).
- Van Hoecke, Willy, 'De opkomst van het Frans in de oorkonden vanaf het einde van de twaalfde eeuw', in: Rita Beyers (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-*

- euwse Nederlanden. Brussel: Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 2000, 55-80 (Handelingen, LIII, 1999).
- Van Laar, A., 'De taaloestanden in Brabant onder hertog Jan I en de internationale betrekkingen van dezen vorst volgens de "Rijmchroniek" van Jan van Heelu', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6e reeks 8 (1929), 203-224.
- Van Luijk, Madelon, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1350-1580*. Zutphen: Walburg Pers, 2004.
- Van Nieuwenhove, Rik, *An Introduction to Medieval Theology*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Van Oostrom, Frits, *Stemmen op Schrift*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- Van Syngel, Geertrui, 'De opkomst van de volkstaal in de West-Brabantse documentaire bronnen 1270-1315', in: Mario Damen & Louis Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans*. Hilversum: Verloren 2010, 85-98 (Middeleeuwse Studies en Bronnen CXXIII).
- Van Uytfanghe, Marc, 'De "vadertaal" Latijn in de dertiende eeuw', in: Rita Beyers (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden*. Brussel: Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, 2000, 23-54 (Handelingen, LIII, 1999).
- Von Heinemann, Otto, *Die Augusteichen Handschriften /5/ Codex Guelferbytanus 34.1 Aug. 4° bis 117 Augusteus 4°*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann 1966 [1903].
- Wackers, Paul, "'Buecken die men leest in scolen". Middelnederlandse letterkunde en Latijnse traditie', in: F.P. Van Oostrom (red.), *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam: Prometheus, 1991, 111-129, 214-218 (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 5).
- Wackers, Paul, 'De invloed van de Latijnse cultuur op de ontwikkeling van de Middelnederlandse letterkunde', in: F.P. van Oostrom & W. van Anrooij (red.), *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1995, 47-63, 179-183 (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 11).
- Wackers, Paul, 'Latinitas en Middelnederlandse letterkunde: ter inleiding', in: Paul Wackers (red.), *Ver-raders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus, 1996, 9-42, 265-275 (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen 15).
- Weber, Dorothea, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des heiligen Augustinus. Band VI/2 Österreich Verzeichnis nach Bibliotheken*. Wenen, 1993.
- Wijsman, Hanno, 'Las Filips de Goede wel eens Nederlands? "Kleine talen" in de Bourgondische Librije', in: Mario Damen & Louis Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans*. Hilversum: Verloren, 2010, 69-83 (Middeleeuwse Studies en Bronnen CXXIII).
- Willaert, Frank, *De ruimte van het boek. Literaire regio's in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*. Leiden: Stichting Neerlandistiek, 2010.
- Williams-Krapp, Werner, "'Ein puch verschriben ze deutsche in brabantzer zunge". Zur Rezeption von mystischem Schrifttum aus dem "niderlant" im "oberlant"', in: Angelika Lehmann-Benz, Ulrike Zellmann & Urban Küsters (red.), *Schnittpunkte. Deutsch-Niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Münster: Waxman, 2003, 41-53.

Inhoud/Contents

SAMUEL MAREEL & DIRK SCHOENAERS	Introduction	1
INE KIEKENS	Soliloquium, Soliloque en Alleen-spreken <i>De handschriftelijke verspreiding van Hugo van St.-Victors Soliloquium de arrha animae in de laatmiddeleeuwse Lage Landen</i>	8
MARGRIET HOOGVLIET	Middle Dutch Religious Reading Cultures in Late Medieval France	29
ADRIAN ARMSTRONG	Translating Poetic Capital in Fifteenth-Century Brussels <i>From Amé de Montgesoie's Pas de la Mort to Colijn Caillieu's Dal sonder Wederkeeren</i>	47
VIOLET SOEN, ALEXANDER SOETAERT, JOHAN VERBERCKMOES	Verborgen meertaligheid <i>De katholieke drukpers in de kerkprovincie Kamerijk (1560-1600)</i>	62
ALISA VAN DE HAAR	Language Games <i>The Multilingual Emblem Book and the Language Question in the Low Countries</i>	82
	Naar aanleiding van .../ Apropos of ...	
ALEXIA LAGAST	Een greep uit de rijke traditie van de reisliteratuur in de Nederlan- den (1450-1650) <i>Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent. Bloemlezing uit de reisverslagen van de Jeruzalemgangers uit de Nederlanden, 1450-1650.</i> BEN WASSER	110
BART BESAMUSCA	Artur in Italië <i>The Arthur of the Italians. The Arthurian Legend in Medieval Italian Literature and Culture.</i> GLORIA ALLAIRE & F. REGINA PSAKI (red.)	113
PAUL TRIO	Hadewijch: A Book Too Many? <i>De andere Hadewijch</i> RUDY MALFLIET	116

9 789087 045319

ISSN 0929-8592

Afbeelding voorzijde: De bouw van de toren van Babel. Londen, British Library, MS Royal 17 II, f. 8.